

مسئولیت بین‌المللی اقدامات داعش در عراق

حجت سلیمی ترکمانی *

شناسه دیجیتال اسناد (DOI) : 10.22066/cilamag.2019.83783.1478

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۵/۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱/۱۵

چکیده

داعش در سال ۲۰۱۳ حضور خود را در عراق رسماً اعلام و در سال ۲۰۱۷ دولت عراق آن را سرکوب کرد. در طول این مدت، داعش مرتکب اقدامات متعددی در عراق شد. مسئله این است که آیا اقدامات داعش به‌عنوان گروه شورشی شکست‌خورده، به دولت عراق منتسب می‌شود؟ مطالعه نشان می‌دهد اقدامات غیرحاکمیتی و جنایتکارانه داعش اصولاً به دولت عراق منتسب نمی‌شود. اما استثنائاً در صورت قصور دولت عراق در سرکوب و پیگرد داعش یا اعطای عفو عمومی به اعضای آن، رفتارهای آن‌ها می‌توانست قابل انتساب به دولت عراق باشد که در این مورد نیز این رفتارها به دلیل عدم قصور دولت عراق در سرکوب و پیگرد اعضای داعش و عدم اعطای عفو عمومی به اعضای آن، قابل انتساب به دولت عراق نیست. اما اقدامات شورشیان در زمینه‌های اقتصادی، اداری و قضایی برای اداره شهرهای تحت کنترل، به شرط حاکمیتی بودن ماهیت آن، فقدان نیروهای دولتی و وجود نیاز برای انجام چنین اقداماتی، قابل انتساب به دولت است که در مورد داعش در برخی موارد، چنین شرایط سه‌گانه‌ای وجود داشته و ممکن است رفتار آنان به دولت عراق قابل انتساب باشد.

واژگان کلیدی

عراق، داعش، شورشیان، مسئولیت بین‌المللی، قابلیت انتساب

مقدمه

حقوق مخاصمات مسلحانه به‌عنوان یکی از شاخه‌های حقوق بین‌الملل، به اقتضای گستره و قلمرو مخاصمه، به دو دسته بین‌المللی و غیربین‌المللی تقسیم می‌شود. در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی، درگیری‌های نظامی عمدتاً بین دولت‌های مستقل است که با تجاوز نظامی یک کشور به کشور دیگر آغاز می‌شود. ولی مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی یا داخلی اصولاً میان «گروه‌های مسلح مخالف»^۱ علیه دولت مرکزی کشور صورت می‌گیرد. در گفتمان حقوق مسئولیت بین‌المللی، از این گروه‌ها تحت عنوان «جنبش‌های شورشی»^۲ یاد می‌شود.

شورشیان در عملیات خود علیه دولت مرکزی سه سرنوشت متفاوت دارند. در فرض اول، آن‌ها قادر به براندازی دولت مستقر و ایجاد دولت جدید در کل قلمرو سرزمینی کشور مذکور می‌شوند. در فرض دوم، تنها بخشی از قلمرو سرزمینی دولت مستقر را تحت کنترل خود درآورده و دولت جدیدی در کنار دولت سابق ایجاد می‌کنند. در فرض سوم، دولت مرکزی آن‌ها را سرکوب می‌کند و دولت مستقر به حیات خود ادامه می‌دهد. در هر سه فرض، شورشیان در طول دوره فعالیت خود، در فاصله ایجاد تا موفقیت یا شکست شورش، رفتارهای متعددی انجام داده‌اند که مسئله مسئولیت یا عدم مسئولیت دولت مرکزی در قبال آن‌ها را مطرح می‌کند. به‌منظور طرح مسئولیت یک بازیگر بین‌المللی و آثار حقوقی این مسئولیت، قواعد ثانویه مسئولیت در خصوص شرایط تحقق آن وجود دارد^۳ که امروزه در طرح پیش‌نویس مسئولیت دولت‌ها در قبال اعمال متخلفانه بین‌المللی ۲۰۰۱، (از این به بعد، طرح پیش‌نویس) مندرج است. این سند در ماده ۱۰ خود، نحوه و شرایط انتساب رفتار شورشیان به دولت مرکزی را مطرح می‌کند.

یک از گروه‌های شورشی که در یک دهه اخیر علیه دولت‌های مرکزی سوریه و عراق و به قصد ایجاد دولت جدید فعالیت می‌کند داعش است. مخاصمه میان داعش و دولت مرکزی عراق، از نوع مخاصمه مسلحانه غیربین‌المللی است.^۴ فعالیت نظامی این گروه در عراق با اعلام رسمی ابوبکر البغدادی، رئیس این گروه، در سال ۲۰۱۳ آغاز شد و تا شکست کامل آن، که توسط نخست‌وزیر آن کشور، حیدر العبادی در سال ۲۰۱۷ اعلام شد، ادامه یافت. در این بازه زمانی چهارساله، داعش از یک سو مرتکب نقض قواعد بین‌المللی متعددی شد و از سوی دیگر، اقداماتی برای اداره امور مناطق تحت کنترل خود انجام داد. سؤال اساسی این مقاله این است که آیا رفتارها و اقدامات داعش، به‌عنوان گروه شورشی شکست‌خورده در عراق، به دولت مرکزی عراق قابل انتساب است؟

1. Dissident Armed Force

2. Insurgent Movements

3. Santarelli, Nicolas Carrillo, "Non-State Actors' Human Rights Obligations and Responsibility under International Law", *Revista Electrónica De Estudios Internacionales*, 2008, p. 5.

4. Geneva International Centre for Justice, *Militias in Iraq: The Hidden Face of Terrorism*, September 2016, p. 29.

۱. جایگاه داعش در حقوق بین‌الملل

در چارچوب حقوق مخاصمات مسلحانه داخلی، گروه‌های مسلح مخالف دولت، نقش قابل‌توجهی داشته و از لحظه ایجاد تا موفقیت یا شکست خود، با حقوق بین‌الملل در ارتباط هستند. این گروه‌ها، فارغ از اهداف و ماهیت عملکردشان، حقوق و تکالیف خاصی دارند.^۵ در این میان داعش به‌عنوان گروه مسلح مخالف دولت مرکزی عراق، از ظهور تا سقوط خود، جایگاه ویژه‌ای در مباحث بین‌المللی داشته و مشمول قوانین بین‌المللی است.

۱-۱. ظهور و سقوط داعش در عراق

خاستگاه داعش، تحولات بعد از حمله ایالات متحده آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ به بهانه مبارزه با تروریسم و سرنگون‌سازی صدام حسین است. از آنجا که یکی از عوامل ظهور گروه‌های تروریستی، سرنگونی دولت‌های اقتدارگرا و عدم توانایی دولت‌های جانشین در برخورد با گروه‌های مخالف است،^۶ به دنبال خروج تدریجی نیروهای آمریکایی از عراق و عدم توانایی دولت عراق در تأمین امنیت، خلأ امنیتی قابل‌توجهی ایجاد شد.^۷ در بستر این وضعیت، ابومصعب الزرقاوی، بنیانگذار و رئیس سابق القاعده^۸ که به دنبال سقوط طالبان از افغانستان به عراق رفته بود در سال ۲۰۰۴ طی نامه‌ای به اسامه بن لادن، رئیس القاعده، ضمن بیعت با وی، شاخه القاعده عراق را تأسیس کرد.^۹ این گروه تقریباً یک دهه به‌صورت پراکنده در عراق فعالیت کرد تا اینکه در اوایل ۲۰۱۳ ایمن الظواهری، جانشین اسامه بن لادن و رهبر جدید القاعده، بیانیه‌ای صادر کرد و خواستار اطاعت شاخه القاعده عراق از شاخه القاعده سوریه (جبهه النصره) شد. القاعده عراق چنین درخواستی را نپذیرفت و در آوریل سال ۲۰۱۳ ابراهیم ابن عواد بن علی بن محمد البدری، معروف به ابوبکر بغدادی، با انتشار پیام صوتی، رسماً تأسیس «دولت اسلامی عراق»^{۱۰} را مستقل از القاعده،

5. Clapham, Andrew, "Human Rights Obligations of Non-State Actors in Conflict Situations", *International Review of Red Cross*, vol. 88, No. 863, September 2006, p. 492.

6. آذین، احمد و علی سیف‌زاده؛ «بررسی زمینه‌های اجتماعی و سیاسی ظهور داعش در خاورمیانه»، *فصلنامه سیاست خارجی*، دوره بیست‌ونهم، شماره ۴، ۱۱۶ پیاپی، زمستان ۱۳۹۴، ص ۳۱.

7. محمدیان، علی و قاسم ترابی؛ «بسترها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری گروهک تروریستی داعش»، *مجله سیاست دفاعی*، سال بیست‌وچهارم، شماره ۹۳، زمستان ۱۳۹۴، ص ۲۴۰.

8. ابومصعب الزرقاوی تبعه اردن بود که در سال ۱۹۸۹ به منظور مقابله با اتحاد جماهیر شوروی، القاعده را در افغانستان تأسیس کرد. وی بعداً به اردن رفت.

9. چنین وضعیتی در خصوص ایجاد گروه طالبان در افغانستان نیز مطرح بود، چرا که به‌محض خروج شوروی از افغانستان و بروز خلأ قدرت، طالبان ایجاد شد و شروع به اعمال قدرت کرد.

10. Islamic State of Iraq (ISI)

و شهر رقه سوریه را پایتخت خود اعلام کرد.^{۱۱} بسیاری از قبایل سنی عراق از همان ابتدای ظهور دولت اسلامی عراق به آن مساعدت و با ابوبکر البغدادی بیعت کردند.^{۱۲} با بروز جنگ داخلی در سوریه، این گروه فعالیت خود را به‌طور گسترده در سوریه آغاز کرد و نام خود را به «دولت اسلامی عراق و شام»^{۱۳} تغییر داد. هم‌زمان با فعالیت در سوریه، دامنه فعالیت داعش در عراق گسترش یافت. تصرف موصل مرکز استان نینوا، دومین شهر بزرگ عراق، در ۱۰ ژوئن ۲۰۱۴ توسط داعش، مهم‌ترین تحول منطقه‌ای و داخلی کشور عراق پس از سقوط صدام حسین بود. تا قبل از سقوط موصل، داعش اقدامات پراکنده‌ای در شهرهای مختلف عراق انجام می‌داد اما با سقوط این شهر و برخی شهرهای دیگر، داعش تا حدودی توانست به شعار دولت اسلامی عراق و شام نزدیک شود.^{۱۴} با تصرف شهر تکریت، زادگاه صدام حسین، تقریباً شمال غربی عراق به دست داعش افتاد. متعاقب پیشرفت‌های قابل توجه، ابوبکر بغدادی در ۲۹ ژوئن ۲۰۱۴ خود را خلیفه و رهبر کل مسلمانان جهان نامید و با حذف عراق و شام از عنوان گروه خود، آن را به «دولت اسلامی»^{۱۵} تغییر داد که این امر حاکی از رؤیایپردازی آن‌ها برای تسلط بر کل جهان بود.

به دنبال پیشروی و گسترش عملیات نظامی داعش در سال ۲۰۱۴، دولت عراق بر اساس اصول حقوق بین‌الملل و احترام به حاکمیت و تمامیت ارضی دولت عراق، خواستار حمایت و مداخله جامعه بین‌المللی برای مقابله با این گروه تروریستی شد.^{۱۶} با ایجاد ائتلاف ضد داعش در سطح بین‌المللی، دامنه پیشروی‌های این گروه به تدریج از سال ۲۰۱۵ روند نزولی پیدا کرد. در اولین شکست داعش، تکریت در سال ۲۰۱۶ به دست ارتش عراق افتاد و در سال ۲۰۱۷ عملیات آزادسازی موصل آغاز شد. در ۹ دسامبر همان سال، نخست وزیر عراق، حیدر العبادی، رسماً شکست داعش را در موصل اعلام کرد. بنابراین، دوران حضور و فعالیت رسمی داعش در عراق از آوریل سال ۲۰۱۳، اعلام ایجاد دولت اسلامی عراق توسط ابوبکر البغدادی تا دسامبر ۲۰۱۷، اعلام رسمی شکست داعش توسط حیدر العبادی بوده است.

11. Geneva International Centre for Justice, *op. cit.*, p. 10.

12. زمانی، سیدقاسم؛ «ماهیت حقوقی داعش در حقوق بین‌الملل: دولت یا بازیگر غیردولتی؟»، *فصلنامه دولت‌پژوهی*، سال اول، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴، ص ۱۱۸.

13. Islamic State of Iraq and Syria (ISIS)

14. محمدیان و ترابی؛ همان، ص ۲۳۲.

15. Islamic State (IS)

16. طباطبایی لطفی، سید احمد و زهرا سادات شارق؛ «بررسی مشروعیت عملکرد ائتلاف ضد داعش (دولت اسلامی عراق و شام) از منظر حقوق بین‌الملل در سوریه»، *فصلنامه مطالعات حقوق عمومی*، دوره ۴۶، شماره ۱، بهار ۱۳۹۵، ص ۱۸۰.

۲-۱. ماهیت حقوقی داعش

ماهیت حقوقی داعش با مفهوم دولت ناتوان مرکزی پیوند خورده است. اگرچه هیچ‌گونه اتفاق نظری در خصوص مفهوم دولت ناتوان وجود ندارد، عمده تعریف‌ها روی دو عامل خشونت داخلی و ناتوانی دولت در ارائه کارکردهای اقتصادی و سیاسی خود در قبال ساکنین خود متمرکز است.^{۱۷} به این خاطر، دولت عراق را در فهرست دولت‌های ناتوان قرار می‌دهند که فاقد قدرت در اجرای مؤثر قوانین، کنترل خشونت و جمع‌آوری مالیات بوده است. عراق از سال ۲۰۰۳ پس از تجاوز و حمله ایالات متحده، چهره دولت ناتوان را به خود گرفت. هرچند در گذشته نیز تلاش‌های داخلی برای ساقط کردن صدام حسین و رژیم بعث عراق رخ داده بود، همه آن‌ها شکست خورد. نهایتاً به‌جای اینکه صدام حسین با اعتراضات داخلی کنار گذاشته شود، از طریق مداخله خارجی و با حمله آمریکا به عراق، سرنگون شد. بعد از آن همواره ناآرامی و خشونت میان گروه‌های مختلف نظامی و شبه‌نظامی در عراق ادامه داشته است، به‌طوری که ادامه خشونت در عراق و ناتوانی در تدارک خدمات سیاسی و اقتصادی به شهروندان عراقی، عراق را در ردیف دولت‌های ناتوان قرار داد.^{۱۸} علی‌رغم اینکه صدام حسین، دیکتاتوری بود که مرتکب جنایات عدیده‌ای شده بود، توانسته بود برای چند دهه عراق را در قامت یک دولت مقتدر نگاه دارد، در حالی که وضعیت موجود عراق، حتی ثبات دوران قبل از حمله به عراق را نیز نشان نمی‌دهد.^{۱۹} به لحاظ نظام‌مند تأثیر مهم ناتوانی دولت عراق را می‌توان در ایجاد موج پناهندگی در این کشور دید. حدود ۲/۴ میلیون نفر عراقی بعد از شکست صدام از عراق گریخته و حدود ۲ میلیون نفر نیز در داخل کشور جابه‌جا شده‌اند. امروزه میلیون‌ها عراقی نیاز فوری به دسترسی به خدمات بهداشتی اساسی و به آب آشامیدنی دارند. لذا دولت ناتوانی در عراق هست که از مشخصه‌های آن، بحران انسانی و بروز خشونت است.

وجود دولت‌های مرکزی ضعیف یا ناتوان، موجب به‌رسمیت‌نشناختن حاکمیت دولت مرکزی می‌شود.^{۲۰} در چنین صورتی گروه‌های مخالف دولت مرکزی، ادعای دولت‌بودن می‌کنند. در خصوص داعش نیز چنین برداشتی صادق است. داعش ضمن عدم شناسایی حاکمیت دولت مرکزی عراق، از عنوان دولت برای گروه خود استفاده کرده است. آن‌ها ابتدا دولت اسلامی عراق بودند؛ بعد از بحران سوریه تبدیل به دولت اسلامی عراق و شام شدند و نهایتاً در قالب دولت اسلامی

17. Mohammed Nuruzzaman, "Failed and Fragile States' in International Relations: Revisiting Issues and Rethinking Options", Paper Prepared for Presentation at the International Relations Workshop on "Failed and Fragile States: Conceptual, Research, and Policy Challenges" at the *Canadian Political Science Association (CPSA) annual conference at the University of British Columbia*, June 4-6, 2008, p. 5.

18. *Ibid.*, p. 10.

19. Matthew Lisner, "Failed States and the Effects of Instability", *Thesis at the State University of New Jersey*, May 2016, p. 27.

۲۰. آذین و سیف‌زاده؛ همان، ص ۳۵.

مطرح شدند.^{۲۱} تمایل داعش به استفاده از دولت اسلامی حاکمی از رویکرد چالش‌گرایانه آن به نظم موجود وستفالیایی و پایه‌ریزی جهان ایده‌آل بر مبنای خلافت اسلامی است.^{۲۲} این در حالی است که اکثر گروه‌های مسلح مخالف دولت تا قبل از موفقیت، از واژه‌هایی نظیر جبهه و رژیم استفاده می‌کردند. لذا ابتدا این سؤال به ذهن می‌رسد که آیا داعش در چارچوب حقوق بین‌الملل، دولت به مفهوم واقعی کلمه هست یا نه؟

طبق ماده ۱ کنوانسیون مونته‌ویدئو ۱۹۳۳، شروط حداقلی لازم برای ایجاد دولت در حقوق بین‌الملل، وجود چهار مؤلفه سرزمین معین، جمعیت دائم، حکومت و توانایی ایجاد ارتباط با سایر دولت‌هاست. داعش به لحاظ داشتن جمعیت معین که در قلمرو تحت سیطره‌اش سکونت دائمی داشته باشد از عنصر جمعیت دائمی برخوردار بود. اما در خصوص قلمرو سرزمینی می‌توان اظهار داشت علی‌رغم اینکه این خلافت دارای قلمرو گسترده‌ای برای تشکیل حکومت بود، کنترل این سرزمین‌ها توسط خلافت اسلامی غیرقانونی و غیرمشروع بود، چرا که سرزمین مشخصی مورد ادعای داعش نبود و آن‌ها ادعای خلافت بر قلمرو نامشخص گسترده‌ای داشتند.^{۲۳} همچنین در خصوص وجود قدرت سیاسی حاکم می‌توان عنوان داشت که داعش هیچ‌زمان نتوانست کنترل سیاسی و مطلق بر سرزمین تحت تصرفش برای دولت‌قلمداد شدن را ایجاد کند، چرا که فاقد قوای سه‌گانه اجرایی، قانونگذاری و قضایی بود. نهایتاً در خصوص مؤلفه ایجاد ارتباط با سایر دولت‌ها نیز این امر محقق نشد چون داعش هیچ‌گونه تعهد بین‌المللی را نپذیرفته بود^{۲۴} که به موجب آن شناسایی آن از سوی جامعه بین‌المللی قالب حقوقی به خود بگیرد. لذا به نظر می‌رسد اطلاق عنوان دولت برای این سازمان مسلح نظامی در چارچوب حقوق بین‌الملل وستفالیایی ممکن نیست.^{۲۵} عدم شناسایی داعش به‌عنوان دولت، آثار حقوقی متعددی دارد از جمله اینکه نمی‌توان حمله داعش به عراق را مصداق تجاوز بر اساس قطعنامه تعریف تجاوز قلمداد و حقوق مخاصمات مسلحانه بین‌المللی را در خصوص این درگیری‌ها اعمال کرد.^{۲۶}

در چارچوب حقوق مخاصمات مسلحانه داخلی، داعش در زیرمجموعه عنوان «نیروهای مسلح مخالف» قرار می‌گیرد. از آنجا که مبارزات این گروه‌ها علیه دولت مرکزی می‌تواند مصداق

۲۱. محمودی، سیدهادی؛ «داعش و مسئله تشکیل دولت مطابق با نظم وستفالیایی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۷۵، ۱۳۹۵، ص ۱۷۸.

۲۲. کیوان حسینی، سیداصغر و طیبه محمدی‌کیا؛ «مفهوم دولت در گفت‌وگو با داعش؛ دولت سلفی داعش: تحقق ناکام یک نظریه آلترناتیو»، فصلنامه دولت‌پژوهی، سال سوم، شماره ۹، ۱۳۹۶، ص ۱۳۳.

۲۳. زمانی؛ همان، ص ۱۲۱.

۲۴. پیشین، ص ۱۲۵.

۲۵. محمودی؛ همان، ص ۱۹۴.

۲۶. طباطبایی لطفی و شارق؛ همان، ص ۱۸۹.

مخاصمه مسلحانه غیربین‌المللی بوده و مشمول ماده ۳ مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ و پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷ باشد، به‌منظور تعیین معنای دقیق آن، آستانه رعایت قوانین مخاصمات مسلحانه مندرج در پروتکل دوم الحاقی می‌تواند راهنما قلمداد شود.^{۲۷} نیروهای مسلح مخالف، بنا به تعریف مقرر در ماده ۱ پروتکل دوم الحاقی، گروه‌های انسانی هستند که به‌طور سازمان‌یافته و تحت رهبری مسئول، در بخشی از قلمرو سرزمینی دولت مرکزی، علیه دولت مرکزی، عملیات نظامی مشترک و مستمر انجام می‌دهند. بنابراین مسلحانه‌بودن، سازمان‌یافتگی و مبارزه علیه حکومت مرکزی از صفات کلیدی مفهوم نیروهای مسلح مخالف است. با این اوصاف، داعش گروه مسلح سازمان‌یافته تحت فرماندهی واحد ابوبکر البغدادی بود که علیه حکومت قانونی عراق عملیات نظامی انجام می‌داد. البته در دسته‌بندی نیروهای مسلح مخالف می‌توان آن‌ها را تروریستی نیز نامید، چرا که داعش از جمله گروه‌هایی است که حمله به غیرنظامیان را جزئی از سیاست‌های شفاف جنگی خود قرار داده و به‌طور مداوم آن را انجام می‌داد.^{۲۸} به همین خاطر، اکثر کشورها داعش را گروه تروریستی قلمداد کرده‌اند.^{۲۹} لذا می‌توان نتیجه گرفت داعش به‌موجب قوانین بین‌المللی دولت نبود و صرفاً گروه مسلح مخالف بود که علیه حکومت قانونی عراق قیام مسلحانه کرد و نهایتاً نیز دولت مرکزی آن را سرکوب کرد.

البته داعش اقدامات متعددی را در فاصله ایجاد تا شکست خود در عراق مرتکب شد که مسئله مسئولیت یا عدم مسئولیت دولت عراق را در خصوص آن رفتارها متبادر به ذهن می‌سازد. برای طرح مسئولیت بین‌المللی یک دولت باید دو عامل قابلیت انتساب رفتار به دولت و نقض تعهدبودن آن رفتار وجود داشته باشد.^{۳۰} لذا شرط اول برای امکان طرح مسئولیت بین‌المللی دولت عراق در قبال رفتارهای داعش این است که آن رفتارها به دولت منتسب شود. در این خصوص می‌توان رفتارهای داعش در عراق را به دو دسته تقسیم کرد: رفتارهای ناقض حقوق بین‌الملل و رفتارهای متضمن اقدامات حکومتی و برای اداره کشور یا قسمتی از آن که لزوماً نقض قوانین بین‌المللی نیست.

27. Heffes, Ezequiel and Brian E. Frenkel, "The International Responsibility of Non-State Armed Groups: in Search of the Applicable Rules", *Goettingen Journal of International Law*, vol. 8, No.1, 2017, p. 60.

28. ضیایی، سیدیاسر؛ «تأملی بر وضعیت شورشیان در حقوق بشردوستانه بین‌المللی»، فصلنامه آفاق امنیت، سال پنجم، شماره ۱۷، ۱۳۹۱، ص ۱۴۴.

29. Van der Vyver, Johan D., "The ISIS Crisis and the Development of International Humanitarian Law", *Emory International Law Review*, vol. 30, 2016, p. 536.

30. مطابق ماده ۲ طرح پیش‌نویس: فعل متخلفانه بین‌المللی دولت، هنگامی به وقوع می‌پیوندد که رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل: الف) به‌موجب حقوق بین‌الملل، قابل انتساب به آن دولت باشد؛ و ب) نقض تعهد بین‌المللی آن دولت تلقی شود.

۲. مسئولیت یا عدم مسئولیت دولت عراق در قبال ارتکاب رفتارهای ناقض حقوق بین‌الملل توسط داعش

داعش در طول زمان فعالیت خود در عراق، رفتارهای متعددی انجام داده است که عمدتاً ناقض حقوق بین‌الملل بوده‌اند. طیف این اقدامات، گسترده بوده و از حقوق بشر و بشردوستانه تا حقوق دیپلماتیک را شامل می‌شود و می‌تواند مسئله مسئولیت یا عدم مسئولیت دولت عراق را مطرح کند.

۲-۱. نقض حقوق بین‌الملل در عراق

طبق گزارش جلسه ۳۱ شورای حقوق بشر در ۲۰۱۶، تحت عنوان نقض‌های شدید حقوق بشر و حقوق بشردوستانه بین‌المللی در عراق، داعش مرتکب جنایات بین‌المللی در عراق شده است،^{۳۱} به طوری که ابراهیم جعفری، وزیر امور خارجه عراق به‌موجب نامه‌ای به شورای امنیت در سال ۲۰۱۷ درخواست کمک‌های بین‌المللی برای پیگرد جنایات بین‌المللی ارتكابی گروه داعش نمود. در این راستا شورای امنیت به اتفاق آراء، قطعنامه ۲۳۷۹ را تصویب کرد که به‌موجب آن از دبیرکل سازمان ملل متحد، آنتونیو گوترش^{۳۲} خواست تا برای حمایت از تلاش‌های ملی در مسئول شناختن داعش در قبال نقض‌های ارتكابی در عراق، تیمی تشکیل دهد. همچنین شورای امنیت درخواست کرد یک تیم تحقیقاتی برای جمع‌آوری، حفظ و نگهداری مدارک از اقدامات داعش در عراق که ممکن است جنایت جنگی، جنایت علیه بشریت یا ژنوسید باشد تشکیل شود.^{۳۳}

الف. نقض حقوق بشر

قواعد حقوق بین‌الملل بشر، هم در زمان صلح و هم در زمان جنگ در خصوص دولت‌ها و سایر گروه‌های مسلح قابل اعمال است^{۳۴} زیرا نسبت میان حقوق بشر و حقوق بشردوستانه در تضمین حقوق افراد انسانی، رابطه عموم و خصوص مطلق با عمومیت حقوق بشر و در هر برهه زمانی قابل اعمال است.^{۳۵} در نگاه اول شاید تصور شود که مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض حقوق بشر فقط

31. See: Human Rights Council, Thirty-first session, Gross Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Iraq A/HRC/31/NGO/X. XX February 2016.

32. Antonio Guterres

33. See: <https://www.un.org/press/en/2017/sc12998.doc.htm> (last visited: 2018/3/20).

34. Amnesty International, Punished For Daesh's Crimes'Displaced Iraqis Abused By Militias and Government Forces, 2016, p. 62.

35. ضیایی؛ همان، ص ۱۴۵.

ناظر بر دولت‌هاست. اما بند ۱ ماده ۵ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی^{۳۶} و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به تعهد مستقیم افراد اشاره می‌کند. همچنین برخی اسناد حقوق بشری مانند کنوانسیون سرکوب و مجازات آپارتاید، مصوب ۱۹۷۳، کنوانسیون مبارزه با ژنوسید، مصوب ۱۹۴۸ و اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی به مسئولیت کیفری افراد اشاره کرده‌اند. شورای امنیت نیز در قطعنامه‌های مربوط به افغانستان، گینه بیسائو و لیبیا به لزوم احترام طرفین مخاصمه از جمله گروه‌های مسلح غیردولتی به قواعد حقوق بشر اشاره دارد.^{۳۷} تعهد بازیگران غیردولتی به رعایت موازین شناخته‌شده حقوق بشر در رویه قضایی بین‌المللی نیز پذیرفته شده، به نحوی که دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق بیان داشت که شکنجه به دست افراد خصوصی مغایر با کنوانسیون منع شکنجه بوده و در حقوق بین‌الملل عرفی قابل تعقیب و مجازات است. به‌طور کلی مسئولیت بین‌المللی بازیگران غیردولتی برای نقض حقوق بشر، تنها راه تحقق واقعی حمایت از حقوق بشر در سطح جهانی است.^{۳۸} بنابراین داعش نیز به‌عنوان بازیگر غیردولتی، موظف به رعایت قواعد و تعهدات حقوق بشر است.

گزارش‌های رسمی متعددی وجود دارد که داعش مرتکب نقض فاحش حقوق بشر در محدوده تحت کنترل خود در عراق شده است. کمیساریای حقوق بشر در گزارش مارس ۲۰۱۵ خود مقرر داشت که اعضای داعش مرتکب ژنوسید و جنایت علیه بشریت علیه شهروندان عراقی شده‌اند.^{۳۹} مطابق با گزارش یونامی،^{۴۰} داعش، اعضا و نیروهای نظامی دولت عراق، افسران پلیس، روزنامه‌نگاران و حتی همجنس‌گراها را بدون برگزاری محاکمه و وحشیانه، نظیر آتش‌زدن، زیرگرفتن با ماشین و زیر دیوار قراردادن اعدام کرده است. گزارش‌ها همچنین از حجم بالای آدم‌ربایی بالخصوص کودکان ربایی و استخدام آن‌ها به‌عنوان سرباز حکایت دارد. گزارش مذکور حاکی است که ۳۵۰۰ نفر از شهروندان عراقی به‌عنوان برده در مناطق تحت کنترل داعش گرفتار شده‌اند.^{۴۱} به نقل از کیریو کاسیرا، معاون مدیرکل اجرایی سازمان ملل متحد، سه میلیون نفر در

۳۶. بند ۱ ماده ۵ این میثاق بیان می‌دارد: هیچ چیز در این میثاق به گونه‌ای تفسیر نخواهد شد که متضمن حقی برای دولت، گروه یا فرد باشد که طبق آن بتواند اقدامی صورت دهد که حقوق و آزادی‌های شناخته‌شده در این میثاق را نادیده بگیرد یا محدودتر از آنچه در این میثاق در نظر گرفته شده تفسیر کند.

۳۷. Security Council Resolution 1471 (2003), 1216 (1998), 1509 (2003).

۳۸. Santarelli, *op. cit.*, p. 3.

۳۹. Available at: <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=50369#.VrGt16Nf3cs>. (last visited: 2018/3/20).

۴۰. United Nations Assistance Mission for Iraq (UNAMI)

۴۱. Human Rights Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights /UNAMI, "Report on the Protection of Civilians in the Armed Conflict in Iraq: 1 May-31 October 2015", 2016.1.5. <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/IQ/UNAMIRreport1May31October2015.pdf>. (last visited: 2018,3,20).

اثر جنگ داخلی در عراق بی‌خانمان شده‌اند. همچنین حجم بالایی از کشتار و حمله به غیرنظامیان در حال فرار از آزار و اذیت گزارش شده است.

در بین غیرنظامیان، اقلیت‌های قومی و مذهبی بالاخص ایزدی‌ها، مسیحی‌ها، ترکمن‌ها و شیعه‌ها بیشتر مورد آزار و اذیت داعش قرار گرفته‌اند.^{۴۲} کارشناسان سازمان ملل در سال ۲۰۱۶ اعلام کردند^{۴۳} که داعش مرتکب ژنوسید علیه ایزدی‌ها در عراق شده است.^{۴۴} در سال ۲۰۱۴ داعش به شهر سنجار، شهر ایزدی‌ها حمله کرد و دست به اعدام‌های دسته‌جمعی و خشونت جنسی زد. داعش ایزدی‌ها را تکفیر نموده و آن‌ها را مجبور به تغییر دین به اسلام یا اعدام کرده است. در مواردی نیز زنان و دختران آن‌ها را برده گرفته یا مشمول تجاوز و خشونت جنسی شدید قرار داده است. به گزارش یونامی، تنها حدود ۲۲۰۰ نفر از ۵۸۰۰ ایزدی‌های ربوده‌شده، از دست داعش رهایی یافتند ولی جسد حدود ۱۲۰ ایزدی در نوامبر ۲۰۱۵ خارج از منطقه سنجار کشف شد.^{۴۵}

ب. نقض حقوق مخاصمات مسلحانه

با توجه به اینکه درگیری‌ها میان دولت مرکزی و شورشیان از نوع مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی است، اصولاً مفاد ماده ۳ مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ و بالاخص پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷ ناظر بر این گونه مخاصمات هستند. ولی در خصوص مخاصمه میان داعش و دولت مرکزی عراق، از آنجا که عراق پروتکل دوم را امضا و تصویب نکرده است، در خصوص این مخاصمه صرفاً مفاد ماده ۳ مشترک قابل اعمال است.^{۴۶} طبق مفاد این ماده که به دلیل فراگیری و اهمیتش از آن تحت عنوان کنوانسیون مینیاتوری^{۴۷} یا کوچک یاد می‌شود،^{۴۸} در مخاصمات رخ داده در قلمرو سرزمینی یکی از دولت‌های عضو، باید هریک از طرفین مخاصمه، اعم از دولت و مخالفان دولت، مفاد این کنوانسیون‌ها را رعایت کنند.^{۴۹} به همین دلیل، علی‌رغم اینکه ماده ۳ مشترک، نه تعریفی از مفهوم مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی ارائه می‌کند و نه گستره

42. Human Rights Council, Thirty-first session, Gross Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Iraq A/HRC/31/NGO/X .XX February 2016.

43. Human Rights Council, Human rights situations that require the Council's attention "They came to destroy": ISIS Crimes against the Yazidis, Thirty-second session, A/HRC/32/CRP.2, 15 June 2016.

44. لسانی، سیدحسام‌الدین و محسن یدائی امناب؛ «امکان رسیدگی به جنایات داعش در دیوان کیفری بین‌المللی از دیدگاه حقوق بین‌الملل»، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست‌ونهم، شماره ۴، ۱۳۹۴، ص ۵۷.

45. See: Human Rights Office..., *op. cit.*, p. 2.

46. البته در کنار این اسناد تخصصی، حقوق عام مربوط به حقوق بین‌الملل عرفی، رویه‌های قضائی، شرط مارتس، قطعنامه‌های بین‌المللی و... نیز قابل اعمال هستند. ن.ک: ضیائی؛ همان، صص ۱۴۹-۱۴۶.

47. Convention in Miniature

48. ضیائی؛ همان، ص ۱۳۹.

49. Amnesty International, *op. cit.*, p. 63.

اجرای آن را مشخص می‌کند،^{۵۰} مفاد آن شامل استانداردهای حداقلی^{۵۱} است که باید صرف‌نظر از ماهیت طرفین مخاصمه و به‌طور مطلق رعایت شود. لذا رعایت قواعد حقوق بشردوستانه بین‌المللی قبل از اعمال در مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی از سوی طرفین درگیری الزامی است و نقض آن‌ها مسئولیت بین‌المللی آن طرف را به همراه خواهد داشت.^{۵۲} بنابراین داعش به‌عنوان گروه مسلح مخالف دولت، موظف است قواعد حقوق مخاصمات مسلحانه داخلی را رعایت کند.

(۱) نقض قواعد حقوق بشردوستانه

نقض فاحش حقوق بشردوستانه، جنایت جنگی محسوب می‌شود. بخش عمده جنایات داعش تحت این عنوان قابل طرح است.^{۵۳} در گزارش سال ۲۰۱۷ که *یونامی* و کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل آن را تهیه کرد، داعش متهم به نقض‌های شدید و فاحش حقوق بشردوستانه در طول ۹ ماه حضور خود در موصل شد.^{۵۴} استفاده از انسان‌ها به‌عنوان سپر دفاعی، سربازگیری کودکان، تخریب اموال غیرنظامی، عدم تفکیک بین نظامیان و غیرنظامیان، ناپدیدسازی گسترده افراد انسانی، ارباب، کشتار دسته‌جمعی، آوارگی اجباری جمعیت غیرنظامی، استفاده از مواد شیمیایی، حمله به پرسنل پزشکی از موارد نقض حقوق بشردوستانه توسط داعش در عراق است.^{۵۵}

در اوائل نوامبر ۲۰۱۶ در مناطقی از موصل که تحت کنترل داعش بود، داعش اعلام کرد که ساکنین مناطق بازپس گرفته‌شده توسط نیروهای ارتش عراق، هدف نظامی مشروع قلمداد می‌شوند؛ صرفاً به‌خاطر اینکه آن‌ها علیه نیروهای ارتش عراق جنگ نکرده‌اند. در این راستا داعش حملات سنگینی در شرق موصل بدون تفکیک غیرنظامیان از نظامیان انجام داد. حملات و بمب‌گذاری‌های داعش بدون تفکیک بین نظامیان و غیرنظامیان، کلیه افراد ساکن در آن منطقه را نابود می‌کرد. همچنین گزارش شده است که داعش در غرب موصل به‌طور گسترده از سلاح‌های انفجاری ممنوعه^{۵۶} استفاده کرده است. در عملیات بازپس‌گیری موصل، داعش از سپر انسانی گسترده‌ای

50. Nasu, Hitoshi, "Status of Rebels in Non-International Armed Conflict", *The Australian National University, ANU College of Law Research Paper*, Nos. 10-71, 2009, p. 10.

51. Minimum Standard

52. ضیائی بیگدلی، محمدرضا و سیدعلی حسینی؛ «مسئولیت دولت افغانستان در نتیجه اقدامات نیروهای جهادی و طالبان»، *مجله پژوهش حقوق و سیاست*، دوره دهم، شماره ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، ص ۸۸.

53. لسائی و یدائی امناب؛ همان، ص ۵۹.

54. Available at: <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=58017> (last visited: 2018/3/20).

55. بر اساس گزارش سازمان ملل متحد، ۲۵۲۱ نفر در نتیجه حملات داعش کشته شدند که ۷۴۱ نفر از آن‌ها اعدام شدند. گزارش همچنین مقرر می‌دارد که از سال ۲۰۱۴، ۷۴ گور دسته‌جمعی در حوزه‌های تحت تسلط داعش کشف شده است. در ۲۶ اکتبر ۲۰۱۷ نیروهای دفاع مدنی گزارش دادند که جسد ۱۶۴۲ غیرنظامی را از زیر آوار درآورده‌اند.

See: Geneva International Centre for Justice, *op. cit.*, p. 12.

56. Improvised Explosive Devices (IEDs)

برای جلوگیری از ورود نیروهای ارتش عراق بین نیروهای خود و ارتش عراق استفاده کرد.^{۵۷}

۲) تخریب آثار و بناهای فرهنگی و تاریخی

سیاست داعش از زمان آغاز فعالیت‌های خود در عراق، تخریب بناهای مذهبی و فرهنگی بود، مانند نابودی مسجد قدیمی «النوری»^{۵۸} در ۲۱ ژوئن ۲۰۱۷ و مناره کج قدیمی «الحدبا»^{۵۹} در شهر موصل.^{۶۰} جان کوبیس،^{۶۱} نماینده دبیرکل در عراق در ۲۲ ژوئن اعلام داشت که باید تخریب این آثار به فهرست رفتارهای وحشیانه گروه داعش در ارتکاب جنایت علیه بشریت و تمدن بشری اضافه شود.^{۶۲} در ۲۳ ژوئن ۲۰۱۷ نیز سخنگوی کمیاریای عالی حقوق بشر سازمان ملل ضمن محکومیت تخریب مسجد النوری و منارهای آن، اضافه کرد که حقوق بین‌الملل بشردوستانه به وضوح چنین اقداماتی را ممنوع می‌کند و کسانی که این اماکن را با علم به ماهیت مذهبی و تاریخی آن‌ها هدف قرار می‌دهند ممکن است محکوم به جنایت جنگی بشوند.^{۶۳} لذا داعش مسئول تخریب بناها و آثار هنری اسلامی متعددی است که برای گروه‌های اسلامی از اهمیت بسزایی برخوردار است.^{۶۴}

طبق ماده ۱۶ پروتکل دوم الحاقی ۱۹۷۷، اعمال خصمانه علیه بناهای تاریخی، آثار هنری یا مکان‌های عبادتی که میراث فرهنگی و معنوی ملت‌هاست ممنوع است. همچنین طبق ماده ۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری، هدایت عمدی حملات علیه ساختمان‌های ویژه امور مذهبی آموزشی و هنری، مشروط بر اینکه اهداف نظامی نباشند، جنایت جنگی محسوب می‌شود. البته از آنجا که دولت عراق عضو پروتکل الحاقی دوم و اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری نیست، از زاویه حقوق بین‌الملل عرفی و سایر اسناد بین‌المللی می‌توان چنین اقداماتی را جنایتکارانه محسوب کرد.

57. United Nations Assistance Mission for Iraq (UNAMI), Report on the Protection of Civilians in the Context of the Ninewa Operations and the Retaking of Mosul City, 17 October 2016-10, July 2017.

58. Al-Nuri Mosque

59. Hadba Minaret

60. مسجد النوری در قرن ۱۲ بنا شد. در آنجا بود که رهبر داعش، ابوبکر البغدادی در ۴ ژوئیه ۲۰۱۴ ایجاد خلافت اسلامی را اعلام کرد.

61. Ján Kubiš

62. See: http://www.uniraq.com/index.php?option=com_k2&view=item&id=6983:srg-ján-kubiš-on-destruction-of-historic-mosque-in-mosul-by-daesh-a-clear-sign-of-terrorists-defeat&Itemid=605&lang=en (last visited: 2018,3,20).

63. See: <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=21796&LangID=E> (last visited: 2018/3/20).

64. Van der Vyver, *op. cit.*, p. 536.

ج. سایر موارد نقض حقوق بین‌الملل

داعش علاوه بر نقض‌های مطروحه، مرتکب رفتارهای دیگری نیز شده است که در حقوق بین‌الملل منع شده است. داعش، دهم ژوئن ۲۰۱۷ به کنسولگری ترکیه در شهر موصل عراق حمله کرده و ۴۹ نفر از جمله سرکنسول ترکیه را به گروگان گرفت. البغدادی از این ساختمان به‌عنوان مقر فرماندهی داعش در موصل استفاده کرد.^{۶۵} این در حالی است که اشخاص و اماکن دیپلماتیک از مصونیت از تعرض در قبال همه بازیگران حتی اشخاص خصوصی برخوردارند.

۲-۲. انتساب یا عدم انتساب رفتارهای ناقض حقوق بین‌الملل داعش به دولت عراق

جایگاه شورشیان در مباحث مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، ماده ۱۰ طرح پیش‌نویس تحت عنوان «رفتار جنبش شورشی یا غیر آن» است. به‌موجب این ماده:

۱. رفتار جنبش شورشی که دولت جدید کشور می‌شود، باید به‌موجب حقوق بین‌الملل، عمل آن کشور دانسته شود.

۲. رفتار یک جنبش شورشی یا غیر آن که موفق به ایجاد دولت جدید در بخشی از سرزمین کشور از پیش موجود یا در سرزمین تحت اداره آن می‌شود، باید به‌موجب حقوق بین‌الملل، عمل دولت جدید دانسته شود.

۳. این ماده، به انتساب هر رفتار به کشور لطمه وارد نمی‌کند که باید به‌موجب مواد ۴ تا ۹، عمل آن کشور دانسته شود؛ اگرچه به رفتار جنبش مرتبط نیز مربوط شود.

طبق این ماده، اصولاً رفتار شورشیان شکست‌خورده، به دولت مرکزی منتسب نیست اما در برخی فروع و شرایط، استثنائاً رفتار آن‌ها قابل انتساب به دولت است.^{۶۶} بنابراین برای بررسی قابلیت انتساب رفتار داعش به دولت مرکزی عراق هم باید مفاد ماده مذکور در قالب اصل و استثنا لحاظ شود.

الف. اصل؛ عدم انتساب رفتارهای داعش به دولت عراق

ماده ۱۰ طرح پیش‌نویس، حاوی نکات قابل توجهی در خصوص انتساب رفتارهای شورشیان به دولت مرکزی است. اولاً، مفاد ماده ۱۰ طرح پیش‌نویس در خصوص انتساب رفتار شورشیان موفق به دولت مرکزی است نه شورشیان شکست‌خورده. بنابراین طبق مفاد این ماده، رفتارهای گروه

65. Available at: <https://www.nytimes.com/2014/06/12/world/middleeast/militants-seize-turkish-consulate-staff-in-mosul.html>.

66. Aspremont, Jean. D., "Rebellion and State Responsibility: Wrongdoing by Democratically Elected Insurgents", *International and Comparative Law Quarterly*, No. 58, 2009, p. 1.

شورشی موفق، اصولاً قابل انتساب به دولت مرکزی خواهد بود اما در خصوص شورشیان شکست‌خورده به‌صراحت تعیین تکلیف نشده است. ثانیاً، در این ماده هیچ‌گونه اشاره‌ای به مسئله مشروعیت جنبش شورشی نشده است و لذا مشروعیت یا عدم مشروعیت فعالیت جنبش شورشی در اجرای مفاد ماده ۱۰ تأثیرگذار نیست،^{۶۷} به طوری که جنبش‌های شورشی که از طریق روش‌های دموکراتیک یا تروریستی برای کسب قدرت فعالیت می‌کنند همگی مشمول این ماده هستند.^{۶۸} بنابراین در خصوص اجرای ماده ۱۰ طرح پیش‌نویس در خصوص گروه‌های شورشی، مشروعیت یا عدم مشروعیت اهداف گروه شورشی مطرح نیست بلکه موفقیت یا شکست آن‌ها مطرح است. در تبیین مفاد ماده ۱۰ طرح پیش‌نویس، پاراگراف ۱۶ تفسیر آن ماده به‌صراحت عنوان می‌دارد که «موضوع جنبش‌های شورشی شکست‌خورده، خارج از قلمرو طرح پیش‌نویس مسئولیت که صرفاً با مسئولیت دولت‌ها ارتباط دارد قرار می‌گیرد».^{۶۹} هرچند نهاد مسئولیت بین‌المللی، خاص دولت‌ها نیست و سایر بازیگران بین‌المللی دارای شخصیت حقوقی نیز می‌توانند طرف رابطه قرار گیرند، با توجه به اینکه مفاد طرح پیش‌نویس صرفاً بر اساس دکترین حاکمیت دولت‌ها و برابری دولت‌هاست،^{۷۰} تا زمانی که جنبش شورشی موفق به تأسیس دولت جدید یا حکومت جدید برای دولت سابق نشود، موضوع از قلمرو طرح پیش‌نویس خارج خواهد بود. لذا اصولاً دولت مرکزی نباید برای اعمال متخلفانه بین‌المللی گروه‌های شورشی شکست‌خورده مسئول قلمداد شود^{۷۱} و تنها رفتار ارگان‌های دولت که در مقابله با شورشیان اتخاذ شده است به دولت قابل انتساب است، چرا که شورشیان از یک سو نماینده دولت نبوده و خارج از کنترل دولت فعالیت می‌کنند و از سوی دیگر، فعالیت‌های آن‌ها به قصد براندازی دولت مستقر قانونی و ایجاد دولت جدید یا حکومت جدید است. لذا غیرمنطقی است که کشوری مسئول اعمال بازیگرانی دانسته شود که در تلاش برای براندازی حکومت مستقر و قانونی فعالیت می‌کنند. به محض اینکه شورشیان و دولت مرکزی وارد مخاصمه مسلحانه شدند، دولت مرکزی اصولاً مسئولیتی در قبال رفتارهای شورشیان نخواهد داشت.^{۷۲} بنابراین در خصوص داعش به‌عنوان گروه شورشی شکست‌خورده نیز رفتارهای آنان قابل انتساب به دولت مرکزی عراق نیست زیرا آن‌ها اولاً، به‌عنوان مخالفان اصلی دولت مرکزی عراق فعالیت

67. Eatwell, Tatyana, "State Responsibility, 'Successful' Insurrectional Movements and Governments of National Reconciliation", *ILA British Branch Spring Conference 2016: Non-State Actors and International Obligations*, 2016, p. 4.

68. Aspremont, *op. cit.*, p. 12.

69. United Nations Legislative Series, Materials on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, ST/LEG/SER B/25, 2012, p. 89.

70. Danckwardt, Petter, "Conceptualizing ISIS in International Legal Terms –Implications, Crises and Failure of Westphalian Notions of Authority, *Faculty of Law, Stockholm University*, Thesis in International Law, 30 HE credits, 2016, p. 75.

71. Dumberry, Patrick, "New State Responsibility for Internationally Wrongful Acts by an Insurrectional Movement", *The European Journal of International Law*, vol. 17, No. 3, 2006, p. 605.

72. Nasu, *op. cit.*, p. 5.

می‌کردند و منطقاً دولت عراق نباید مسئول رفتارهای آنها باشد. ثانیاً، چون این گروه شورشی شکست‌خورده است و قادر به ایجاد دولت جدید نشده است، به‌صراحت از قلمرو شمول ماده ۱۰ در خصوص شورشیان پیروز، خارج است.

این ماده اساساً برای جبران خسارات واردشده به بیگانگان توسط گروه‌های شورشی موفق تنظیم شده است.^{۷۳} بنابراین در صورت سرکوب شورش توسط دولت مرکزی این امکان وجود دارد که به دلیل انحلال گروه شورشی از یک سو و عدم مسئولیت‌پذیری دولت از سوی دیگر، خسارات واردشده به بیگانگان جبران نشده بماند. به این خاطر کمیسیون حقوق بین‌الملل مدعی است که «جنبش شورشی ممکن است خودش در قبال رفتار خود طبق حقوق بین‌الملل، برای مثال برای نقض حقوق بشردوستانه بین‌المللی نیروهای خود، مسئول قلمداد شود». شورشیان تا اندازه‌ای می‌توانند مسئولیت بین‌المللی داشته باشند^{۷۴} اما باید این مسئله مورد به مورد بررسی شود.^{۷۵} بنابراین شورشیانی که مرتکب نقض جدی حقوق بشر شده باشند، تحت عنوان جنایت علیه بشریت یا ژنوسید، و شورشیانی که مرتکب نقض جدی حقوق بشردوستانه شده باشند، تحت عنوان جنایتکار جنگی مسئولیت کیفری دارند.^{۷۶} در چنین صورتی آنها ممکن است به‌موجب قوانین داخلی یا ماده ۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری تحت پیگرد قرار گیرند،^{۷۷} چرا که به‌محض اینکه گروه‌های شورشی دارای شخصیت حقوقی شدند باید قواعد حقوق بشردوستانه را اجرا کنند و دولت مرکزی در قبال الزام آنها به رعایت حقوق بشردوستانه مسئولیتی ندارد.^{۷۸} دلیل این امر، کنترل مؤثر یا کلی گروه شورشی بر رفتار اعضای نیروهای نظامی وابسته به خود است. لذا امکان دارد داعش مستقلاً در قبال جنایات بین‌المللی خود در محاکم ملی عراق و محاکم بین‌المللی مسئولیت داشته باشد.^{۷۹} حتی اگر محاکم ملی عراق از رسیدگی و مجازات اعضای داعش امتناع کنند، این به معنای معافیت آنان از مسئولیت کیفری نزد محاکم بین‌المللی نیست.^{۸۰} نهایتاً اینکه طبق قواعد حقوق بین‌الملل، اصولاً

73. Clapham, *op. cit.*, p. 509.

74. برای مثال، گزارشگر ویژه کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل متحد مقرر داشت که جبهه آزادی‌بخش خلق سودان مسئول قتل و کشتار، گروگانگیری و آزار و اذیت توسط نیروهای خودش است.

75. Danckwardt, *op. cit.*, p. 77.

76. Amnesty International, *op. cit.*, p. 64.

77. ضیائی؛ همان، ص ۱۴۲.

78. Dowsald-Beck, Louise, Azizur Rahman Chowdhury and Jahid Hossain Bhuiyan (Eds), *Status of Rebels in Non-International Armed Conflict International Humanitarian Law* (India, LexisNexis: Butterworths, 2009), p. 5.

79. لازمه این امر این است که عراق عضو دیوان بین‌المللی کیفری شود. در این خصوص پیشنهادهای متعددی به عراق از سوی کمیساریای عالی حقوق بشر و گزارشگر ویژه ترویج و حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین در فعالیت‌های ضدتروریسم ارائه شده است.

See: Geneva International Centre for Justice, 2016, 31.

80. Santarelli, *op. cit.*, p. 7.

دولت عراق در قبال رفتار داعش مسئول نیست. البته داعش نیز به‌جز در مورد نقض حقوق مخاصمات مسلحانه توسط نیروهای تحت فرمان خود، مسئولیت بین‌المللی ندارد.^{۸۱}

ب. استثنا؛ انتساب رفتارهای داعش به دولت عراق

اصولاً رفتار متخلفانه شورشیان شکست‌خورده، قابل انتساب به دولت مرکزی نیست ولی می‌تواند زمینه‌های رفتار متخلفانه دولت مرکزی و مسئولیت آن را فراهم کند.^{۸۲} استثنائاً دولت مرکزی در موارد زیر، مسئول رفتارهای ارتكابی شورشیان است: ۱- مسئولیت در قبال قصور در حمایت ویژه بر اساس معاهده از پیش موجود یا در جلوگیری از بروز خسارات یا سرکوب شورش و مجازات و پیگیری شورشیان (مسئولیت مبتنی بر ترک فعل) ۲- مسئولیت برای انعقاد موافقت‌نامه صلح با شورشیان یا اعطای عفو عمومی به آن‌ها (مسئولیت مبتنی بر فعل). در چنین وضعیتی نیز به نظر می‌رسد در تحلیل نهایی، دولت مسئول فعل یا ترک فعل خود است نه رفتار گروه‌های شورشی.^{۸۳} البته با توجه به قاعده کلی که دولت‌ها را در قبال اعمال شورشیان مسئول قلمداد نمی‌کند، به نظر می‌رسد هنگام مواجهه با این استثنائات باید تفسیر مضیقی از این استثنائات ارائه کرد تا اصل کلی عدم مسئولیت دولت تحت‌الشعاع قرار نگیرد.

(۱) مسئولیت دولت عراق به جهت ترک فعل

در مورد شورشیان شکست‌خورده ممکن است دولت تمایلی نداشته باشد که شورشیان را برای نقض حقوق بشردوستانه تعقیب کند یا مایل به صلح با آن‌ها باشد.^{۸۴} این در حالی است که دولت متعهد به اجرای مراقبت کافی به منظور جلوگیری از بروز رفتار متخلفانه از سوی شورشیان است. شناسایی وضعیت حقوقی گروه‌های مسلح مخالف دولت به‌عنوان شورشی، دولت مرکزی را از مسئولیت بین‌المللی برای آن دسته از اقدامات شورشیان که می‌تواند از طریق «تلاش مقتضی»^{۸۵} از ارتکاب آن‌ها جلوگیری کند بری نمی‌سازد.^{۸۶} البته آرای داوری یا قضایی بین‌المللی که دولتی را بابت کوتاهی در جلوگیری از شورش مقصر دانسته باشد، بسیار اندک است. دلیل آن نیز تا حدودی این مسئله است که در خصوص قصور و اتخاذ اقدامات مقتضی، معیار مشخصی در اسناد بین‌المللی

81. Danckwardt, *op. cit.*, p. 77.

۸۲. ضیائی بیگدلی و حسینی؛ همان، ۷۲.

۸۳. پیشین، ص ۷۲.

۸۴. ضیائی؛ همان، ص ۱۴۲.

85. Due Diligence

86. Dowsald-Beck et al, *op. cit.*, p. 7.

وجود ندارد.^{۸۷} آرای متعددی وجود دارد که در هریک معیار خاصی لحاظ شده است. کمیسیون دعاوی مکزیکی و ایالات متحده در قضیه پرتس^{۸۸} در سال ۱۸۶۸ عدم افزایش نیروهای مسلح برای سرکوب شورش را معیار قصور قلمداد کرد. طبق این معیار، اگر دولت از تمامی نیروهای مسلح و منابع خود برای سرکوب شورش استفاده نکند، می‌توان گفت مرتکب قصور شده یا به عبارت دیگر، مراقبت لازم را معمول نداشته است. در قضیه سانتا کلارا^{۸۹} معیار قصور، مدت زمانی اعلام شد که دولت می‌بایست در آن بازه زمانی، یا انقلابیون را تحت کنترل درآورده یا پیروزی شورش را اعلام می‌کرد. لذا اگر دولت مرکزی در مدت محدودی شورش را سرکوب نکرده یا استقلال شورشیان را به رسمیت نشناسد، مرتکب قصور شده است. در قضیه هوم میسیونری^{۹۰} معیار قصور، مقدار تلاشی که برای حفظ و حمایت مناطق آشوب‌زده لازم بود معرفی شد. لذا در زمانی که دولت از کلیه توانایی‌ها و ظرفیت‌های خود برای مدیریت و نهایتاً سرکوب شورش استفاده نکند، مرتکب قصور شده است. در اکثر این آرا، قصور دولت‌ها اثبات نشده است. شاید دلیل این امر، رعایت اصل عدم مسئولیت دولت در قبال رفتارهای شورشیان باشد. اما به‌طور کلی در مواردی که دولت متعهد است خسارت قربانیان ژنوسید، جنایات جنگی یا جنایات علیه بشریت اعضای گروه‌های شورشی را جبران کند، متعهد است این تکلیف خود را برای پیگرد و مجازات مرتکبین چنین جنایاتی ایفا کند. اما در برخی موارد دولت‌ها قادر یا مایل به برخورد با چنین مواردی نیستند.^{۹۱} به نظر می‌رسد معیار مهم و پذیرفته‌شده در رویه بین‌المللی، رعایت اصل سعی و کوشش مقتضی است. سعی و کوشش مقتضی عبارت است از تلاش معقول دولت برای پیش‌بینی خطر و اتخاذ اقدامات مناسب در هنگامی که با آن روبه‌رو می‌شود. به عبارت دیگر، معیار سعی و کوشش مقتضی به این معنی است که دولت از تمامی ابزارهای در دسترس خود جهت جلوگیری و سرکوب فعالیت‌های شورشیان استفاده کند.^{۹۲} در خصوص امکان طرح مسئولیت دولت عراق در قبال رفتارهای داعش، باید قصور دولت عراق در قبال رفتارهای شورشیان اثبات شود. دولت عراق، عضو بسیاری از کنوانسیون‌های حقوق بشری است؛ از این رو متعهد به رعایت، حمایت و ایفای تعهدات حقوق بشری خود است.^{۹۳} برای مثال، این دولت طبق ماده ۳ کنوانسیون بین‌المللی، حمایت از اشخاص در قبال ناپدیدسازی اجباری، ملزم به مجازات رفتارهای مربوط به ناپدیدسازی اجباری و گسترده داعش در عراق است. طبق ماده ۵ این

۸۷. میرعباسی، سیدباقر و امیرفامیل زوار جلالی؛ «مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها ناشی از مدارا و مداخلات با گروه‌های دهشت‌افکن؛ با تأکید بر قضیه افغانستان»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۶۴، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۵، ص ۲۶۴.

88. Prats Case (*Salvador Prats v. United States of America*), 4 July 1868.

89. Santa Clara Case (*Santa Clara County v. Southern Pacific Railroad Company*), 118 US 394 (1886).

90. Home Missionary Society Case (*United States v. Great Britain*), 1920.

91. Eatwell, *op. cit.*, p. 2.

۹۲. میرعباسی و زوار جلالی؛ همان، ص ۲۶۴.

93. Amnesty International, *op. cit.*, p. 62.

کنوانسیون، ناپدیدسازی اجباری، گسترده و نظام‌مند شهروندان عراقی، جنایت علیه بشریت به‌موجب حقوق بین‌الملل عام است و طبق ماده ۶ افراد متهم به اقدام، صدور دستور یا تحریک به چنین کاری باید توسط دولت مرکزی عراق تحت پیگرد و محاکمه قرار گیرد. همچنین دولت عراق به‌عنوان عضو کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو، متعهد به پیگرد، محاکمه و مجازات اعضای داعش در قبال ارتکاب جنایات جنگی است. البته در صورت اثبات قصور دولت در سرکوب شورشیان داعش یا پیگرد و مجازات آن‌ها، اقدامات داعش مستقیماً به دولت عراق منتسب نمی‌شود و دولت مرکزی صرفاً بابت کوتاهی در رعایت تعهدات بین‌المللی خود مسئولیت خواهد داشت که در این صورت نیز نوع و گستره آن، از مسئولیت برای رفتارهای داعش متفاوت خواهد بود.

به‌علاوه، طبق مفاد ماده ۹ کنوانسیون ۱۹۵۴ حمایت از اصول فرهنگی در مخاصمات مسلحانه، دولت عراق به‌عنوان عضو این کنوانسیون، متعهد به تضمین مصونیت و حفاظت از این بناهای تاریخی، فرهنگی و مذهبی در قبال هرگونه رفتار خصمانه توسط داعش علیه چنین اموالی است مگر اینکه از آن‌ها برای اهداف نظامی استفاده شده باشد. در این خصوص نباید دولت عراق کوتاهی کند. همچنین طبق بند ۳ ماده ۳۱ کنوانسیون وین ۱۹۶۳ دولت عراق به‌عنوان دولت عضو، متعهد است کلیه تدابیر لازم را به منظور اینکه داعش به کنسولگری ترکیه تجاوز نکند و به آن خسارت وارد نیابد و آرامش و شئون آن متزلزل نشود اتخاذ کند. فراتر از این اسناد تخصصی، شورای امنیت سازمان ملل متحد نیز بر مسئولیت دولت عراق برای مقابله با تروریسم از طریق همکاری ساختار دولتی تأکید داشته و تعهد عراق را به تضمین اتخاذ تدابیر در مقابله با تروریسم، با رعایت موازین بین‌المللی مطرح می‌کند.^{۹۴} در چنین صورتی دولت عراق در راستای تعهدات ضدتروریستی خود متعهد به تعقیب و محاکمه عناصر داعش است.^{۹۵}

دولت عراق در قبال حملات داعش به مناطق مختلف عراق، به‌ویژه موصل، مقاومت و تلاش لازم را صورت داد ولی از آنجا که داعش فراتر از حد انتظار، سازمان‌یافتگی و تسلیحات نظامی داشت، دولت عراق نتوانست آن‌ها را سرکوب کند. دولت عراق علی‌رغم درخواست کمک از جامعه بین‌المللی، نتوانست از طریق ارتش و بسیج نیروهای مردمی، مانع از آن شود که داعش در گستره سرزمینی عراق، قوانین بین‌المللی را نقض کند. جلوگیری از ارتکاب اقدامات تروریستی، جنایات علیه بشریت، جنایت جنگی، ژنوسید و حمله به اماکن فرهنگی و دیپلماتیک توسط داعش، همگی از تعهدات دولت عراق بر اساس حقوق بین‌الملل بوده است ولی دولت عراق علی‌رغم تلاش مقتضی، قادر به جلوگیری از نقض آن‌ها نبوده است. البته به‌محض سرکوب داعش، پیشنهاد پیگرد

۹۴. سلیمی، صادق و ابراهیم مولایی جم؛ «چالش‌های دیوان بین‌المللی کیفری در رابطه با اصل منع بی‌کیفری؛ مطالعه موردی داعش»، فصلنامه سازمان‌های بین‌المللی، سال دوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۹۳، ص ۱۴۴.

۹۵. ضیائی بیگدلی و حسینی؛ همان، ص ۸۷.

و مجازات اعضای داعش در محاکم ملی عراق و دادگاه‌های بین‌المللی در قبال نقض‌های صورت‌گرفته، جلوه دیگری از تلاش مقتضی دولت عراق در راستای ایفای تعهدات بین‌المللی خود است.

(۲) مسئولیت دولت عراق به جهت فعل

در برخی موارد دولت‌ها مصلحت عمومی یا منافع خود را در مخاصمات مسلحانه داخلی در خاتمه‌گیری از طریق انعقاد موافقت‌نامه صلح با شورشیان و اعلام عفو عمومی می‌بینند. موافقت‌نامه صلح میان شورشیان موسوم به جنبش مارس ۲۳ و دولت دموکراتیک کنگو در ۲۰۱۳، موافقت‌نامه صلح میان شورشیان فارک و دولت مرکزی کلمبیا در ۲۰۱۷، موافقت‌نامه صلح بین شورشیان جبهه ملی دموکراتیک و دولت فیلیپین در ۲۰۱۷، موافقت‌نامه صلح میان تحریک شریعت (شاخه طالبان پاکستان) و دولت ایالتی سرحد پاکستان در ۱۳۸۷، موافقت‌نامه صلح میان شورشیان حزب اسلامی افغانستان و دولت افغانستان در ۱۳۹۵ از موارد انعقاد موافقت‌نامه صلح بین شورشیان و دولت مرکزی به قصد اعاده صلح و آرامش به کشورهای مربوطه است. در این‌گونه موارد، مسئله مهم، آسیبی است که به دلیل اعطای عفو عمومی به شورشیان و مسئولیت‌ناپذیری طرفین، به دولت‌های دیگر، اتباع آن‌ها یا شهروندان همان دولت می‌رسد. در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که آیا انعقاد موافقت‌نامه صلح بین دولت مرکزی و شورشیان و اعطای عفو عمومی به آن‌ها، سبب انتساب اعمال شورشیان به دولت مرکزی و نهایتاً طرح مسئولیت دولت خواهد شد؟

در رویه بین‌المللی در خصوص اعطای عفو نسبت به شورشیان شکست‌خورده، بین دو دسته اعمال، تفکیک می‌شود: الف) اعمال با اهداف سیاسی یا نظامی؛ ب) اعمال با اهداف خصوصی نظیر سرعت و راهزنی. اگر عفو عمومی صرفاً شامل بخشش اعمال ارتكابی با اهداف و آثار سیاسی شورشیان باشد، عدم مسئولیت دولت مطرح است. اما در صورتی که عفو عمومی به منظور بخشش اعمال با اهداف و آثار غیرسیاسی از جمله جرایم کیفری یا خسارت مدنی شود، مسئولیت دولت مرکزی را به دنبال خواهد داشت؛ چون که در چنین مواردی به نظر می‌رسد دولت مرکزی شورشیان را از دسترس قانون دور نگه می‌دارد و اعمال آن‌ها را به‌طور ضمنی تأیید می‌کند. این‌گونه چشم‌پوشی می‌تواند منجر به مسئولیت دولت شود. اعطای عفو عمومی در خصوص جنایات بین‌المللی و نقض‌های بنیادین حقوق بشری در حقوق بین‌الملل، فاقد اثر است.^{۹۶} برای مثال، در موافقت‌نامه صلح میان دولت مرکزی افغانستان و حزب اسلامی افغانستان،^{۹۷} با رعایت چنین

96. Eatwell, *op. cit.*, p. 10.

97. حزب اسلامی شاخه حکمتیار یکی از چهار گروه اصلی شورشی در کنار گروه طالبان، شبکه حقانی و گروه موسوم به داعش است که علیه دولت مرکزی افغانستان فعالیت می‌کند.

تفکیکی آمده است که «دولت افغانستان باید تمام زندانیان عضو این حزب را به‌جز افرادی که مرتکب جرایم کیفری نشده باشند و ادعاهای فردی علیه آن‌ها وجود نداشته باشد، آزاد کند». در این موافقت‌نامه، با تفکیک بین اعمال سیاسی و غیرسیاسی، دولت به شورشیان مذکور در قبال دعوای خصوصی و جرایم کیفری ارتكابی عفو اعطا نکرده است.^{۹۸} همچنین ایجاد دولت وحدت ملی که مبتنی بر انعقاد موافقت‌نامه صلح با شورشیان و عفو جنایات ارتكابی آنان باشد، برخلاف تعهدات بین‌المللی دولت‌هاست.^{۹۹}

لذا در زمینه مسئولیت احتمالی دولت عراق در قبال رفتار داعش نیز باید به ماهیت و گستره عفو توجه نمود. در صورتی که عفو، صرفاً ناظر بر رفتارهای با ماهیت سیاسی و نظامی باشد منجر به مسئولیت دولت عراق نخواهد شد، اما در صورتی که شامل کلیه اقدامات آن‌ها از جمله اعمال منجر به ورود خسارت به اتباع، بیگانگان و دولت‌های ثالث بشود، رفتار آن‌ها به دولت مرکزی عراق قابل انتساب خواهد بود. پارلمان عراق، قانون عفو عمومی خود را در ۲۵ اوت ۲۰۱۶ به منظور تشویق روح گذشت و اصلاح جامعه تصویب کرد. البته مقرر شد اجرای این قانون نباید به مصونیت از پیگرد اشخاص متهم به ارتكاب جنایات بین‌المللی منجر شود. به این خاطر قانون مذکور ۱۳ نوع جنایت بین‌المللی را از گستره اعمال این قانون خارج کرده است که شامل جنایات تروریستی منجر به فوت یا نقص عضو دائمی و جنایات منجر به تخریب نهادهای دولتی و جنایات مبارزه علیه نیروهای نظامی عراق و هرگونه جنایت تروریستی ناشی از تحریک یا ترغیب شخص مطروحه می‌شود.^{۱۰۰} با این حساب، رفتارهای داعش در عراق که عمدتاً توأم با ارتكاب جنایات بین‌المللی است، مشمول هیچ‌گونه عفوئی نمی‌شود و از این حیث، مسئولیتی برای دولت مرکزی عراق مطرح نیست.

۳. مسئولیت یا عدم مسئولیت دولت عراق در قبال ارتكاب رفتارهای حکومتی توسط داعش در عراق

در موارد بسیاری، شورشیان بعد از تصرف قسمتی از قلمرو کشور، به منظور تثبیت موقعیت خود به‌عنوان مدعی ایجاد دولت جدید، اعمال حاکمیت، و قسمت تحت تصرف خود را اداره می‌کنند. اقداماتی که شورشیان در مناطق تحت کنترل خود انجام می‌دهند متنوع بوده و از اخذ وام، اعطای امتیازها، اقدامات روزمره اداری، اخذ مالیات و ارائه خدمات گمرکی تا اقدامات دادگاهی را شامل می‌شود. این اقدامات فی‌نفسه نقض تعهد محسوب نمی‌شود ولی در صورت انتساب آن‌ها به دولت

۹۸. البته در بسته پیشنهادی دولت افغانستان برای صلح با طالبان در سال ۱۳۹۶ در قسمت راهکار قانونی، «رهایی زندانیان و حذف نام آنان از فهرست تحریم‌ها» آمده است بدون اینکه اشاره‌ای به ماهیت اعمال سیاسی یا غیرسیاسی آن‌ها شده باشد.

۹۹. Eatwell, *op. cit.*, p. 7.

۱۰۰. Amnesty International, *op. cit.*, p. 53.

مرکزی و عدم پایداری دولت به آثار آن‌ها ممکن است مسئولیت دولت را مطرح کند.^{۱۰۱}

۳-۱. رفتارهای حکومتی داعش در عراق

برای مدت چند سال داعش به‌عنوان شبه‌دولت، دیدگاه حاکمیتی خود را در مناطق تحت کنترل خود اجرا می‌کرد. رویکرد داعش، جایگزینی حکومت دولت-ملت محور با حکومت خلافت محور بود.^{۱۰۲} داعش ساختار حکومتی برای خود طراحی کرده بود که مشتمل بر مشاوران ارشد در عراق و سوریه بود و شورای‌های تخصصی در امور مالی، امنیتی، نظامی و اطلاعاتی و... داشت. تمامی فعالیت‌های اصلی داعش باید توسط مجلس شورا که مسئول ارزیابی و مطابقت فعالیت‌ها با سیاست‌های اعلامی گروه بود به تصویب می‌رسید.^{۱۰۳} اقدامات داعش در طول دوره کنترل خود بر بخش‌هایی از عراق، حول سه محور اقتصادی، اداری و قضایی بود که همگی آن‌ها از وظایف و کارکردهای حکومت تلقی می‌شود.

الف. اقدامات اقتصادی

یکی از ایده‌های اصلی که داعش به‌محض تسلط بر موصل مطرح کرد، ایجاد سیستم اقتصادی جدید بود. در پیام داعش اعلام شد که این گروه به دنبال ایجاد سیستم مالی جدیدی است تا بتواند مسلمانان را از دست سیستم مالی غرب نجات دهد. آن سیستم شامل کنترل بر منابع نفت، اخذ زکات از مسلمانان و جزیه از غیرمسلمانان، کنترل مراکز مالی و ضرب سکه و اسکناس با واحد دینار داعش بود. به نقل از/نندیندنت، منابع اصلی تأمین مالی داعش در عراق، اخذ مالیات، فروش نفت، اخذ جزیه، دریافت کمک‌های بلاعوض، فروش آثار باستانی و عتیقه و درآمد ناشی از عملیات بانکی بود.

درآمدهای نفتی نقش اولیه را در تأمین مالی داعش در عراق داشت. از آنجا که داعش بر چاه‌های نفت تسلط یافته بود برای تولید بنزین و گازوئیل، دست به پالایش نیز می‌زد. با کاهش قیمت نفت در بازارهای جهانی و تخریب تأسیسات نفتی مناطق تحت کنترل داعش، این گروه در عراق بیش از ۵۰٪ از درآمد خود را از طریق اخذ مالیات از فعالیت‌های اجتماعی، آموزش، کشاورزی، امور انتظامی و ارائه خدمات تأمین می‌کرد، به‌طوری که در سال ۲۰۱۵، ۹۰۰ میلیون دلار مالیات

۱۰۱. ضیائی بیگدلی و حسینی؛ همان، ص ۷۰.

۱۰۲. کیوان حسینی، سید اصغر و طیبه محمدی کیا؛ «مفهوم دولت در گفتمان داعش دولت سلفی داعش: تحقق ناکام یک نظریه آترناتیو»، فصلنامه دولت‌پژوهی، سال سوم، شماره ۹، ۱۳۹۶، ص ۱۵۱.

۱۰۳. سلیمی و مولایی جم؛ همان، ص ۱۳۱.

اخذ کرده بود.^{۱۰۴} البته به تدریج با کاهش دامنه نفوذ داعش و کاهش افراد مالیات‌دهنده، میزان درآمد داعش از ۵۰٪ در سال ۲۰۱۴ به زیر ۲۰٪ در ماه‌های پایانی ۲۰۱۷ رسیده بود.^{۱۰۵} علاوه بر درآمدهای نفتی و اخذ مالیات، داعش برای تأمین منابع مالی لازم حتی برای حمل‌ونقل محموله و بار در داخل عراق از «برگه گمرکی»^{۱۰۶} استفاده می‌کرد. همچنین داعش در سال ۲۰۱۵ برای پرداخت وام به شهروندان عراقی و احیاء ارزش کاهش‌یافته پول دینار در موصل، بانک تأسیس کرد. البته برخلاف سایر شورشیان، داعش به اخذ وام از خارجیان^{۱۰۷} و اعطای امتیاز به خارجیان^{۱۰۸} برای تأمین منابع مورد نیاز خود موفق نشد. به هر حال، سیستم اقتصادی و مالی داعش که به منظور رهایی از سیستم اقتصادی غرب ارائه شده بود فروپاشید، چرا که داعش در تنظیم روابط میان سیستم موجود و سیستم مطلوب، ناکارآمد شد و سیستم مالی آن از اخذ مالیات به سمت اخذی حرکت کرد.^{۱۰۹}

ب. اقدامات اداری

داعش با ایجاد دفاتر پلیس، برگزاری گشت‌های امنیتی، صدور پلاک جدید خودرو، انتشار پرچم جدید، راه‌اندازی شبکه تلویزیونی، صدور گذرنامه و اجرای احکام اداری مبتنی بر شریعت اسلامی در نهادها و مؤسسات عمومی، به مدیریت امور روزمره شهروندان پرداخت. داعش تغییرات قابل‌توجهی در برنامه‌های آموزشی مدارس و مراکز آموزش عالی در موصل صورت داد. مدیریت

104. See: <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-and-al-qaeda-where-the-militant-groups-get-all-their-money-from-a6763456.html> (last visited: 2018/3/20).

۱۰۵. برای مثال، در موصل مغازه‌دارها سالانه ۷۰۰ دلار مالیات به داعش می‌پرداختند. مالیات غیرمستقیمی نیز میان ۱۰٪ الی ۳۵٪ به تولیدات خاصی مثل مواد بهداشتی و دارویی تعلق می‌گرفت.

۱۰۶. قائمه حساب

۱۰۷. به‌عنوان اصل کلی، دولت مرکزی ملزم به بازپرداخت وام‌هایی نیست که شورشیان شکست‌خورده برای تأمین هزینه‌های جنگ دریافت کرده‌اند. این اصل در آرای مختلف منعکس شده و مورد تأیید دکتترین و رویه قضایی نیز هست. کشوری که پولی به شورشیان قرض می‌دهد، ریسک شکست شورشیان را پذیرفته است. البته اگر وام به‌جای هزینه‌های جنگ داخلی، صرف بهره‌مندی ملت و خدمات عمومی شده باشد، دولت مرکزی در قبال آن مسئول است. تا به امروز موردی از اخذ وام از نهادهای ملی و پولی بین‌المللی یا بانک‌های ملی سایر کشورها توسط داعش گزارش نشده است.

۱۰۸. قراردادهای اعطای امتیاز به اتباع خارجی پس از شکست شورشیان، برحسب قاعده کلی باطل است و دولت قانونی نسبت به آن‌ها ملتزم نیست. البته اگر در خصوص امتیازهای اعطایی توسط شورشیان در صورتی که شخص امتیازگیرنده با حسن نیت و بدون کمک به شورشیان و با صرف هزینه‌ای بالا آن امتیاز را کسب کرده است و امتیاز اعطایی به ضرر دولت نباشد، دولت در قبال آن مسئول است. در خصوص داعش، چنین امتیازاتی به ثالث به منظور بهره‌برداری از منابع طبیعی یا ارائه خدمت دولتی گزارش نشده است.

109. Alami, Mona, "ISIS's Governance Crisis (Part I): Economic Governance", December 19, 2014. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/isis-s-governance-crisis-part-i-economic-governance> (last visited: 2018/3/20).

بیمارستان‌های موصل بر اساس قوانین شرع و تفکیک جنسیتی در کادر پزشکی نیز از اقدامات دیگر داعش در عراق بود. در شهر موصل، داعش برای تأمین برق شهروندان، اقدام به تولید آن کرد. البته داعش به دلیل گستردگی و تخصصی‌بودن حوزه خدمات اداری، در حوزه پلیسی، آموزشی و سیستم بهداشتی ناکارآمد بود.^{۱۱۰}

ج. اقدامات قضایی

داعش در مناطق تحت کنترل خود، دادگاه‌های شرع تحت عنوان «المحکمه الاسلامیه» تأسیس کرده بود و شهروندان این مناطق برای رسیدگی به پرونده‌ها و مشکلاتشان به محاکم این گروه مراجعه می‌کردند. داعش محاکم خود را به دو دسته تقسیم کرده بود: دسته اول، برای رسیدگی عمومی بر اساس شرع و دسته دوم، برای رسیدگی به شکایات و دعاوی در رابطه با سربازان داعش. داعش علی‌رغم عملکرد بالنسبه مطلوب در حوزه قضایی در مقایسه با حوزه‌های اداری و اقتصادی، تفسیر افراطی از قوانین اسلام داشت و برای غیرمعتقدین به خدا و همجنس‌گراها به راحتی حکم اعدام می‌داد. برای مثال، در استان دیالی و شهرهای فلوجه و موصل، شهروندان از طریق دادگاه‌های علنی یا حتی صحرائی، بدون رعایت عدالت، مورد رسیدگی قضایی قرار می‌گرفتند.^{۱۱۱} صدور قرارهای بازداشت بی‌مورد، شکنجه متهمین و ... از رفتارهای متداول قضات این دادگاه‌ها بود.^{۱۱۲}

۲-۳. قابلیت انتساب رفتارهای حکومتی داعش به دولت عراق

هرچند اصل بر عدم مسئولیت دولت در قبال رفتارهای شورشیان شکست‌خورده است، در موارد محدودی امکان طرح مسئولیت دولت مربوطه در قبال رفتارهای جنبش شورشی شکست‌خورده وجود دارد. طبق بند ۲ تفسیر ماده ۱۰ کمیسیون حقوق بین‌الملل، «اقدامات جنبش‌های شورشی ناموفق به دولت مرکزی قابل انتساب نیست مگر بر اساس ماده دیگری از فصل ۲؛ برای مثال، تحت شرایط مطروحه در ماده ۹».^{۱۱۳} ماده ۹ طرح پیش‌نویس نیز تحت عنوان «رفتار صورت‌گرفته در فقدان یا کوتاهی مأمورین رسمی» مقرر می‌دارد: «اگر شخص یا گروهی از اشخاص در فقدان

110. Alami, Mona, "ISIS's Governance Crisis (Part II): Social Services", December 24, 2014. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/isis-s-governance-crisis-part-ii-social-services>. (last visited: 2018/3/20).

111. البته کلیه قضات و حقوق‌دانانی که در محاکم داعش فعالیت می‌کردند، به محض سقوط داعش در عراق، مورد پیگرد قرار گرفتند. مراجع عراق، قرار بازداشت برای حداقل ۱۵ وکیل را که سابقاً در محاکم داعش فعالیت می‌کردند در سال ۲۰۱۷ به اتهام وابستگی به داعش صادر کردند.

112. لسانی و یدائی امناب؛ همان، ص ۶۰.

113. United Nations Legislative Series, Materials on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, ST/LEG/SER B/25, 2012, p. 85.

یا کوتاهی مأمورین رسمی عملاً عناصر اقتدار حکومتی را در شرایطی مثل نیاز به اعمال آن عناصر اجرا کنند، رفتار شخص یا گروهی از اشخاص باید عمل دولت طبق حقوق بین‌الملل قلمداد شود». بنابراین بر اساس ماده ۹ طرح پیش‌نویس، اقدامات حکومتی که توسط شورشیان در قسمت‌های تحت کنترل آن‌ها صورت پذیرفته باشد، می‌تواند تحت شرایطی به‌عنوان منشأ مسئولیت بین‌المللی قابل انتساب به دولت باشد. طبق این ماده، سه شرط برای انتساب رفتار حاکمیتی گروه‌های شورشی شکست‌خورده به دولت مرکزی لازم است: اولاً، رفتار باید مربوط به اجرای عناصر اقتدار حکومتی شود؛ ثانیاً، رفتار باید در فقدان یا قصور مأمورین دولتی صورت بگیرد؛ و ثالثاً، شرایط باید به نحوی باشد که اجرای آن رفتار را لازم کند.

در ارتباط با شرط اول، رفتار صورت‌گرفته حتماً باید از نوع حکومتی مثل گمرک، مالیات، کارهای پلیسی و قضایی باشد. لذا سایر رفتارهای گروه‌های شورشی شکست‌خورده نباید به دولت منتسب شود. در خصوص رفتارهای حکومتی نیز باید بین دو دسته اعمال حکومتی شورشیان قائل به تفکیک شد: اعمال حکومتی با ماهیت عمومی و اعمال حکومتی شخصی. اعمال حکومتی شورشیان با ماهیت عمومی نظیر ثبت اسناد و اموال، کارهای گمرکی، اخذ مالیات و کارهای پلیسی قابل انتساب به دولت مرکزی است. اما مثلاً در جایی که شورشیان از طریق صادرات نفت، اقدام به خرید لوازم جنگی، هزینه‌های جنگی، اخذ وام و تأمین مالی برای پرداخت دستمزد نیروهای خود می‌کنند، این عمل جنبه شخصی برای شورشیان داشته و نمی‌تواند به دولت مرکزی قابل انتساب باشد. کارکردهای داعش در عراق بالاخص در شهر موصل، از هر دو نوع بود. برخی از آن‌ها مثل فروش نفت برای تأمین تسلیحات نظامی، ماهیتاً قابل انتساب به دولت مرکزی نیست ولی کارهای اداری مثل اداره بیمارستان‌ها، مدارس، مراکز آموزش عالی، انجام کارهای ثبت اموال و اسناد به دولت مرکزی عراق منتسب می‌شود.

شرط دوم، «فقدان یا قصور» مأمورین دولتی، زمانی تحقق می‌یابد که دولت برای مدت قابل‌توجهی اقتدار خود را در قلمرو سرزمینی خود از دست می‌دهد و قادر به ایفای وظایف و کارکردهای حکومتی خود نیست. این وضعیت، هم شامل وضعیت‌های فروپاشی کلی ساختار دولت و هم فروپاشی جزئی ساختار دولت در بخش‌هایی خاص از قلمرو سرزمینی می‌شود. در مورد عراق چنین فروپاشی در ساختار دولت به‌صورت جزئی و در مناطق شمال و شمال غرب عراق و در استان‌های دیالی و الانبار صورت گرفته بود و مأمورین دولتی قادر به ایفای کارکردهای خود نبودند^{۱۱۴} و به‌جای آن‌ها داعش کارکردهای حکومتی را ایفا می‌کرد.

114. Geneva International Centre for Justice, *op. cit.*, p. 2.

در ارتباط با شرط سوم، وضعیت باید به نحوی باشد که دخالت شورشیان برای ایفای کارکردهای حاکمیتی را لازم بدارد. «لازم‌داشتن»^{۱۱۵} بدین معنی است که لازم است برخی اقدامات دولتی صورت بگیرد هرچند لزوماً همان رفتار صورت نگرفته باشد. ارائه خدمات بهداشتی، آموزشی، اقتصادی از آن دسته خدماتی است که باید بدون وقفه در جامعه برای شهروندان ارائه شود. وضعیت موصل و فلوجه به‌عنوان شهرهای پرجمعیت، مستلزم ارائه خدمات شهری توسط نیروهای داعش در طول مدت کنترل آن‌ها بر آن شهرها بود هرچند در اکثر موارد، ارائه این کارکردها و خدمات توسط داعش کیفیت لازم را نداشت.

بنابراین رفتارهای حکومتی داعش در عراق در سه حوزه اقتصادی، اداری و قضایی با رعایت شرایط سه‌گانه می‌تواند به دولت مرکزی عراق قابل انتساب باشد. در خصوص هر رفتار باید مورد به مورد تصمیم‌گیری شود و در این خصوص قاعده کلی وجود ندارد.

نتیجه

یکی از گروه‌های شورشی که در دهه اخیر رشد قابل‌توجهی یافته است، گروه تروریستی داعش است. این گروه با تمرکز بخشی از فعالیت‌های خود در عراق توانسته بود فعالیت‌های گسترده نظامی علیه دولت مرکزی عراق صورت دهد. با توجه به اینکه دوران فعالیت داعش در عراق بنا به اظهارات مقامات رسمی آن کشور خاتمه یافته است، فرصت برای بررسی مسئولیت اقدامات این گروه تروریستی مناسب است.

داعش در طول سه سال و نیم حضور و فعالیت خود در عراق، رفتارهای متعددی در مناطق تحت کنترل خود داشت که منجر به نقض گسترده حقوق بین‌الملل شد. طبق قواعد حقوق مسئولیت بین‌المللی، در صورتی که این نقض‌ها قابل انتساب به دولت مرکزی عراق باشد، مسئولیت بین‌المللی دولت عراق قابل طرح خواهد بود. به نظر می‌رسد برای تشخیص امکان طرح مسئولیت دولت عراق و تفکیک میزان آن در قبال اقدامات داعش باید به نوع رفتارهای داعش در عراق توجه کرد.

در خصوص آن دسته از رفتارهای داعش، مثل رفتارهای جنایتکارانه بشری و بشردوستانه، که ذاتاً نقض قوانین بین‌المللی هستند به دلیل نبود رابطه سازمانی بین داعش و دولت مرکزی عراق از یک سو و قصد براندازی دولت مستقر و قانونی عراق توسط داعش از سوی دیگر، آن رفتارها اصولاً طبق مفاد طرح پیش‌نویس مسئولیت بین‌المللی به دولت مرکزی عراق قابل انتساب نخواهد بود. در چنین وضعیتی داعش به‌عنوان گروه شورشی شکست‌خورده در عراق، طبق مفاد

کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو، خود رأساً مسئول رفتارهای خود، به‌ویژه به‌خاطر نقض حقوق بشر و حقوق بشردوستانه بین‌المللی در عراق قلمداد خواهد شد. با وجود پذیرش اصل مذکور، دولت عراق استثنائاً می‌توانست در دو حالت کوتاهی در مبارزه و پیگرد اعضای داعش و اعطای عفو عمومی، در قبال رفتارهای ناقض حقوق بین‌الملل داعش مسئول قلمداد شود که آن دو حالت نیز در خصوص عراق محقق نشده است. دسته دوم رفتارهای داعش در عراق، ماهیتاً جنبه حکومتی داشته و برای اداره مناطق تحت تصرف خود در زمینه‌های اقتصادی، اداری و قضایی بوده است. در خصوص رفتارهای حاکمیتی داعش و قابلیت انتساب یا عدم انتساب آن به دولت مرکزی عراق، قاعده یکسانی وجود ندارد و باید مورد به مورد و بسته به ماهیت آن رفتار تصمیم گرفت. طبق ماده ۹ طرح پیش‌نویس مسئولیت، ممکن است آن دسته از اقدامات داعش که در فقدان اقتدار دولت مرکزی عراق برای اداره جامعه، به‌ویژه در حوزه‌های مورد نیاز زندگی شهری صورت گرفته است، به دولت مرکزی قابل انتساب باشد. کارهای پلیسی، ارائه خدمات بهداشتی، ارائه خدمات پستی، ثبت اسناد و اموال، صدور اسناد هویت و.. که نوعاً توسط مقامات اداری و برای مقاصد رسمی حکومت صورت می‌گیرد، و در وضعیت عراق توسط داعش برای مدتی صورت گرفته است، می‌تواند به دولت مرکزی عراق قابل انتساب باشد. اما آن دسته از اقدامات حاکمیتی داعش نظیر فروش نفت برای تأمین هزینه‌های جنگ که نوعاً و صرفاً در راستای تأمین منافع داعش صورت گرفته است به دولت مرکزی عراق قابل انتساب نیست.

به نظر می‌رسد حقوق بین‌الملل دولت‌محور در خصوص مسئولیت گروه‌های شورشی نظیر داعش، بنا به ماهیت غیردولتی این گروه‌ها با ابهامات و چالش‌هایی روبه‌روست. با توجه به اینکه امروزه تعداد و گستره فعالیت این گروه‌های شورشی افزایش یافته است، حقوق بین‌الملل نیاز به رشد و توسعه دارد تا در بحث انتساب رفتار، طرح مسئولیت و نهایتاً جبران خسارت، خلأ باقی نماند.

منابع:

الف. فارسی

- آذین، احمد و علی سیف‌زاده؛ «بررسی زمینه‌های اجتماعی و سیاسی ظهور داعش در خاورمیانه»، فصلنامه سیاست خارجی، دوره بیست‌ونهم، شماره ۴، ۱۱۶ پیاپی، زمستان ۱۳۹۴.
- زمانی، سیدقاسم؛ «ماهیت حقوق داعش در حقوق بین‌الملل: دولت یا بازیگر غیردولتی؟»، فصلنامه دولت‌پژوهی، سال اول، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴.
- سلیمی، صادق و ابراهیم مولایی‌جم؛ «چالش‌های دیوان بین‌المللی کیفری در رابطه با اصل منع بی‌کیفری؛ مطالعه موردی داعش»، فصلنامه سازمان‌های بین‌المللی، سال دوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۹۳.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا و سیدعلی حسینی؛ «مسئولیت دولت افغانستان در نتیجه اقدامات نیروهای جهادی و طالبان»، مجله پژوهش حقوق و سیاست، دوره دهم، شماره ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۷.
- ضیائی، سیدیا سر؛ «تأملی بر وضعیت شورشیان در حقوق بشردوستانه بین‌المللی»، فصلنامه آفاق امنیت، سال پنجم، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۹۱.
- طباطبایی لطفی، سید احمد و زهرا سادات شارق؛ «بررسی مشروعیت عملکرد ائتلاف ضد داعش (دولت اسلامی عراق و شام) از منظر حقوق بین‌الملل در سوریه»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۶، شماره ۱، بهار ۱۳۹۵.
- کیوان حسینی، سید اصغر و طیبه محمدی‌کیا؛ «مفهوم دولت در گفتمان داعش دولت سلفی داعش: تحقق ناکام یک نظریه آلترناتیو»، فصلنامه دولت‌پژوهی، سال سوم، شماره ۹، ۱۳۹۶.
- لسانی، سیدحسام‌الدین و محسن یدائی امناب؛ «امکان رسیدگی به جنایات داعش در دیوان کیفری بین‌المللی از دیدگاه حقوق بین‌الملل»، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست‌ونهم، شماره ۴، ۱۳۹۴.
- محمدیان، علی و قاسم ترابی؛ «بسترها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری گروهک تروریستی داعش»، مجله سیاست دفاعی، سال بیست‌وچهارم، شماره ۹۳، زمستان ۱۳۹۴.
- محمودی، سیدهادی؛ «داعش و مسئله تشکیل دولت مطابق با نظم وستفالیایی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۷۵، بهار ۱۳۹۵.
- میرعباسی، سیدباقر و امیرفامیل زوار جلالی؛ «مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها ناشی از مدارا و مماشات با گروه‌های دهشت‌افکن؛ با تأکید بر قضیه افغانستان»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۶۴، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۵.

ب. انگلیسی

- Book

- Dowsald-Beck, Louise, Azizur Rahman Chowdhury and Jahid Hossain Bhuiyan (Eds.), *Status of Rebels in Non-International Armed Conflict International Humanitarian Law*, India, LexisNexis: Butterworths, 2009.

- Articles

- Aspremont, Jean D., “Rebellion and State Responsibility: Wrongdoing by Democratically Elected Insurgents”, *International and Comparative Law Quarterly*, No. 58, 2009.
- Clapham, Andrew, “Human Rights Obligations of Non-State Actors in Conflict Situations”, *International Review of Red Cross*, vol. 88, No. 863, September 2006.
- Danckwardt, Petter, “Conceptualizing ISIS in International Legal Terms – Implications, Crises and Failure of Westphalian Notions of Authority”, *Faculty of Law, Stockholm University, Thesis in International Law*, 30 HE credits, 2016.
- Dumberry, Patrick, “New State Responsibility for Internationally Wrongful Acts by an Insurrectional Movement”. *The European Journal of International Law*, vol. 17, No. 3, 2006.
- Eatwell, Tatyana, “State Responsibility, ‘Successful’ Insurrectional Movements and Governments of National Reconciliation”, *ILA British Branch Spring Conference 2016: Non-State Actors and International Obligations*, 2016.
- Heffes, Ezequiel and Brian E. Frenkel, “The International Responsibility of Non-State Armed Groups: in Search of the Applicable Rules: *Goettingen Journal of International Law*, vol. 8, No.1, 2017.
- Lisner, Matthew, “Failed States and the Effects of Instability”, *Thesis at the State University of New Jersey*, May 2016.
- Nasu, Hitoshi, “Status of Rebels in Non-International Armed Conflict”, *The Australian National University, ANU College of Law Research Paper*, Nos. 10-71, 2009.
- Nuruzzaman, Mohammed, “‘Failed and Fragile States’ in International Relations: Revisiting Issues and Rethinking Options”, Paper Prepared for Presentation at the International Relations Workshop on “Failed and Fragile States: Conceptual, Research, and Policy Challenges” at the *Canadian Political Science Association (CPSA) annual conference at the University of British Columbia*, June 4-6, 2008.
- Santarelli, Nicolas Carrillo, “Non-State Actors’ Human Rights Obligations and Responsibility under International Law”, *Revista Electrónica De Estudios Internacionales*, 2008.

- Van der Vyver, Johan D., “The ISIS Crisis and the Development of International Humanitarian Law”, *Emory International Law Review*, vol. 30, 2016.

- Documents

- Alami, Mona, “ISIS’s Governance Crisis (Part I): Economic Governance”, December 19, 2014. By, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/isis-s-governance-crisis-part-i-economic-governance>.
- Alami, Mona, “ISIS’s Governance Crisis (Part II): Social Services”, December 24, 2014. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/isis-s-governance-crisis-part-ii-social-services>.
- Amnesty International, Punished for Daesh’s Crimes’ displaced Iraqis Abused by Militias and Government Forces, 2016.
- Geneva International Centre for Justice, Militias in Iraq: the Hidden Face of Terrorism, September 2016.
- Human Rights Council, Human Rights Situations that Require the Council’s Attention. “They Came to Destroy”: ISIS Crimes against the Yazidis, Thirty-second session Agenda Item 4, A/HRC/32/CRP.2, 2016.
- Human Rights Council, Promotion and Protection of all Human Rights, Civil, Political, Economic, Social and Cultural Rights, including the Right to Development, Gross Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Iraq, Thirty-first session, A/HRC/31/NGO/X, Agenda item 3, 2016.
- United Nations Assistance Mission for Iraq (UNAMI), Report on the Protection of Civilians in the Context of the Ninewa Operations and the Retaking of Mosul City, 17 October, 2016, 10 July 2017.
- United Nations Legislative Series, Materials on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, ST/LEG/SER B/25, 2012.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی